

“CODEX CUMANICUS”DA ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİNİN İŞLƏNMƏ FORMALARI

Azərbaycan dilçiliyində kifayət qədər tədqiq edilməyən mövzulardan biri də əvəzlikdir. “Şəxs, əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət bildirən sözləri ümumi və ya qeyri-müəyyən şəkildə əvəz edən, yaxud sadəcə olaraq onlara işarə edən sözlərə əvəzlik deyilir” (3, s.135). Dilimizə aid qrammatika kitablarında əvəzlikdən bəhs edilərkən müstəqil mənaya malik sözlərlə, şəkilçiləşmiş sözlər arasındakı fərq nəzərə alınmamış, onlar eynihüquqlu nitq hissəsi kimi izah edilmişdir. Bunun səbəbi isə M.Hüseynzadənin sözləri ilə desək, müstəqil şəxs əvəzliyi ilə şəkilçi kimi də işlənən şəxs şəkilçilərinin fərqi dərindən dərk etməməkdən irəli gəlirdi. Zaman keçdikcə dilin tarixi inkişafı nəticəsində şəxs əvəzliləri öz müstəqil mənasını itirərək şəkilçi funksiyasını yerinə yetirmişdir. Şəxs əvəzlilərinin şəkilçiləşməsi nəticəsində mənsubiyyət, şəxs və xəbərlilik kateqoriyaları formalaşmışdır. Qədim abidələrimizin dilində də bu kateqoriyaların ifadə vasitəsinin məhz bu əvəzlilər olmasının şahidi oluruq. Bu da o deməkdir ki, bu şəkilçilərin formalaşması prosesi o dövrdə hələ tam başa çatmamışdır.

Əsərdə işlənən əvəzlilər mənaca aşağıdakı kimi qruplara ayırmaq olar: şəxs, işarə, sual, qeyri-müəyyən, inkar və təyini əvəzlilər. Bu əvəzlilərin əksəriyyəti həm Azərbaycan dilində, həm də qədim türk abidələrinin dilində işlənmişdir. Bu haqda Ə.Rəcəbli “Göytürk dilinin morfolojiyası” əsərində yazır: “..türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründən indiyədək əvəzlilərin, demək olar ki, dəyişməsi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, türk dillərində əvəzlilər Orxon-Yenisey abidələrinin qoyulduğu V-VI əsrlərdə uzun təşəkkül dövrü keçmiş və bizim eramızın V əsri üçün artıq formalaşmışdır. Buna görə də türk dillərində əvəzliyin yaranması və formalaşmasını Orxon-Yenisey dövründən tarixin dərinliyinə doğru min illərlə aparmaq olar. Türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə əvəzlilər artıq sabitləşmiş bir nitq hissəsi kimi çıxış edir” (4, s.197-198).

Bildiyimiz kimi, şəxs əvəzliləri dildəki şəxs anlayışını heç bir konkretlik bildirmədən ümumi şəkildə ifadə edən əvəzlilərdir. “Kodeks”də iştirak edən şəxs əvəzliləri haqqında prof. M.Arquşah qeyd edir: “Bütün varlıqlar təklik və çoxluq formaları ilə üç şəxsə toplanmışlar. Bunlardan birincisi danışan və danışanlar: **mən** və **biz**; ikincisi dinləyən və dinləyənlər: **sən** və **siz**; üçüncüsü isə adı keçən şəxsi, şəxsləri və ya əşya, əşyaları qarşılayan **ol** və **anlar-alar** əvəzliləridir” (1, s.112).

“Kodeks”də və Azərbaycan dilində işlənən şəxs əvəzlilərinin adlıq halı aşağıdakı kimidir:

“Kodeks”də şəxs əvəzliləri	Azərbaycan dilində şəxs əvəzliləri
I şəxsintəki- mən	I şəxsintəki- mən
II şəxsin təki- sən	II şəxsin təki- sən
III şəxsin təki- ol	III şəxsin təki- o
I şəxsin cəmi- biz	I şəxsin cəmi- biz
II şəxsin cəmi- siz	II şəxsin cəmi- siz
III şəxsin cəmi- anlar-alar	III şəxsin cəmi- onlar

Mən əvəzliyi: “Pratürkdəki arxetipi ilkin mərhələdə *ba/be*, sonrakı mərhələdə isə *ban/ben* hesab olunur. Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində *mən/bən* şəklindədir. Daha dəqiqi, Orxon-Yenisey abidələrində 28 dəfə *mən*, 48 dəfə *bən*, M.Kaşğarinin “Divan”ında 105 dəfə *mən*, 3 dəfə *bən*, “Kitab”da 403 dəfə *mən*, 54 dəfə *bən* şəklində işlənmə müəyyənləşdirilmişdir. XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə də “*mən*” şəklində işlənmə üstün mövqedə görünür” (6, s.259). Mən əvəzliyinin “Kodeks”də işlənmə şəkillərinə baxaq:

Mən söynüp ayır edim sizə *Tejeri sözi*^{*11} “*mən* sizə Tanrı sözünü sevinərək söylərdim” (61a/11-28), *kim aytmasa, birsi aynada mən tiləmən eşitmə* “kim etiraf etməsə gələn həftə *mən* dinləmək istəmirəm” (62b/25-63a/25), *mən Tejrinin işinə osal boldım* “*mən* Tanrının işinə qarşı laqeyd oldum” (59a-b/12b). Burada *mən* I şəxsin təkinin şəxs əvəzliyi kimi işlənmişdir.

Yazuklutur-mən *körgənimdən, eşitgənimdən, tutqanımdan, artux yeqənimdən, artux içgənimdən* “gördüyümdən, eşitdiyümdən, tutduğumdan, artıq yediyümdən, içdiyümdən ötrü günahkaram (61a/1-10), *mən azam devül-mən, mən frıştə-mən* “*mən* insan deyiləm, mələyəm” (62b/1-24), *..emdi mən arı-mən* “*indi mən* təmizəm” (63a/26-35). Bu nümunələrdə isə *mən* əvəzliyi özündən əvvəlki adlara qoşularaq xəbərlilik şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Mən tanıklatur-mən *sizqə ulu sövünç..* “*mən* sizə böyük bir sevinci xəbər verirəm..” (61b/1-11), *tülər-mən* *sizqə biraz Tejeri söz aytmağa* “sizə bir az Allah sözü söyləmək istəyirəm” (61a/11-28), *saqtlanur-mən* “silahlanıram” (4b/7), *baqışlar-mən* “hədiyyə edirəm” (9a/5), *uyur-mən* “yatıram” (9a/17). Burada isə *mən* əvəzliyi özündən əvvəl gələn feillərə qoşularaq şəxs kateqoriyası şəkilçisi kimi çıxış etmişdir.

¹⁰AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı. lale.haciyeva.1994@gmail.com

¹¹Nümunələr M.Arquşah və Q.Günərin “Codex Cumanicus” kitabından götürülmüşdür. A-CC-nin ön səhifəsini, b- isə arxa səhifəsini göstərir.

Sən əvəzliyi: Bütün dövrlərdə abidələrin dilində “sən” formasında işlənmişdir. Sən əvəzliyi “Kodeks”də aşağıdakı məqamlarda işlənmişdir:

II şəxsin təkinin şəxs əvəzliyi kimi: Sən ağır x kişi, kaçıran yaranı hekimge aytmasan, neçik sav bolğay-sən? “sən xəstə adam, əgər yarını həkimə söyləməsən, necə yaxşılaşacaqsan?” (62b/25-63a/25), mən yamanlı, sən ayıpsız egəç, eltir-sən xaçımı “mən günahkar, sən qüsursuzkən, çarmıxımı daşıyrsan” (75a/75b), sən anı tapmasan.. “sən onu tapmasan..” (60a/1-60b/40).

II şəxsin təkinin xəbərlik kateqoriyası şəkilçisi kimi, ad+sən: Ave, yer-sən yemiş bergən “salam, meyvə verən torpaqsan” (69a/1-72b/10), sövünçlü bolqıl Maria, soyurqamax bilə **tolu-sən** “xoşbəxt ol, Məryəm, lütf ilə dolusan” (63b/33-35), üçlük **sən-sən**, bir Teğrimiz.. “üçlük sən-sən, bir Allahımız..” (74a:1-16).

II şəxsin təkinin şəxs kateqoriyası şəkilçisi kimi, feil+sən: Uyalır-sən bir kişigə kənsi yazukan aytmağa “bir adama öz günahını etiraf etməyə utanarsan” (62b/25-63a/25), ..**kıçırıp-sən** Teğrigə “Tanrıya səsəlirsən” (69a/1-72b/10), **sövüngəy-sən** soñı kündə “son gündə sevinəcəksən” (69a/1-72b/10), **sövr-sən** “sevirsən” (3a/2), **eşitür-sən** “eşidirsən” (1a/8).

Ol əvəzliyi: Ə. Tanrıverdiyə görə, “*ol əvəzliyinin arxetipi qo//o; qol//ol vahidləridir. Ol əvəzliyi müasir ədəbi dilimizdə “o” formasında sabitləşmişdir. Müqayisələr göstərir ki, “ol” şəklində işlənmə Orxon-Yenisey abidələri, M. Kaşğarının “Divan”-ı, “Kitab” eləcə də XIX əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələri üçün səciyyəvi olmuşdur*” (6, s.262). “Kodeks”də ol əvəzliyi həm şəxs əvəzliyi, həm də işarə əvəzliyi kimi işlənmişdir. Hazırda da türk dillərinin əksəriyyətində bu funksiyasını qoruyub saxlamışdır. XIX əsrin əvvəllərinə qədər bu şəkilçinin ol formasında yazılması ədəbi hadisə sayılmış, daha sonra isə fonetik dəyişikliyə uğrayaraq o formasında işlənmişdir. **Ol** aytur edi, yoxarı baxıp “o yuxarı baxıb belə deyirdi” (61b/12-21), **ol** tutar Teğrimiz barça buyruxun “o Tanrının bütün buyurduqlarını tutar” (62a/26-27), **ol** bolğay sizgə nişan “o sizə bir nişan olacaq” (61b/1-11), **ol** kərtirir barça elni kutkardaçı “o “bütün xalqın xilaskarı” mənasına gəlir” (61b/22-30).

Biz əvəzliyi: Bu əvəzlik qədim yazılı abidələrimizin dilində də “biz” formasında işlənmişdir və özünün cəmlilik funksiyasını qoruyub saxlamışdır. “Kodeks”in dilində də *biz* I şəxsin cəminin şəxs əvəzliyi və I şəxsin cəminin şəxs sonluğu kimi işlənmişdir.

I şəxsin cəminin şəxs əvəzliyi kimi: biz koyqaşıp yattık “biz qoyun qoyuna yatdıq”(57a/18), **biz** anıñ yulduzun gördük “biz onun ulduzunu gördük” (61b/40), *kim ol atını biz* ağırlasaq.. “Allahın sevdiyi kimi onun adını uca tutsaq..” (61b/28), **biz** ol yol bilə barsaq “biz o yol ilə çatmaq istəyirik” (62a/29).

I şəxsin cəminin şəxs sonluğu kimi: feil+biz: biz okur-biz arı Stefandan kim.. “biz müqəddəs Stefandan oxuyuruq ki..” (61b/13), **biz** **tilər-biz** “biz istəyirik” (64b/27), *ança sövr-biz* Teğrimiz, necə biz anıñ buyruxun **tutar-biz** “biz Allahı çox sevirik və onun buyurduqlarını tuturuq” (62a:13-29).

Siz əvəzliyi: Burada –z cəmlilik funksiyasını yerinə yetirən şəkilçi hesab olunur: si+z=siz (6, s261). Qədim türk yazılı abidələrimizin dilində “siz” şəklində işlənmişdir. “Kodeks”də bu əvəzliyin işlənmə formaları aşağıdakı kimidir:

II şəxsin cəminin şəxs əvəzliyi kimi: siz tiler-siz “siz istəyirsiniz” (64b/27), *O siz* barıñız yoldan barır-siz, gəlir-siz “Ey, siz hamınız yoldan gəlib keçirsiniz” (63a/36), *bir yügünç təysin siz* Üçövgə “bir ehtiram çatsın siz Üçlüyə (Ata, Oğul və Müqəddəs Ruh)” (73a/4-5), *kimni siz* izder-siz “siz axtardığınız” (61b/37).

II şəxsin cəminin şəxs sonluğu kimi: feil+siz: O siz barıñız yoldan **barır-siz**, **gəlir-siz** “Ey, siz hamınız yoldan gəlib keçirsiniz” (63a/36), *anda tapqay-siz* yañı xan toqurmuş “orada yeni doğulmuş hökmdarı tapacaqsınız” (61b/31-62a/12), *ərklı* ərsiz tamukka **barqay-siz** “istər istəməz cəhənnəmə gedəcəksiniz” (62b/25-63a/25).

Anlar~alar əvəzliyi: Bu əvəzlik o-dan sonra –lar cəmlilik şəkilçisinin artırılması ilə yaranır, buradakı n ünsürü isə Azərbaycan dilində bitişdirici samit funksiyasını daşıyır: o+n+lar. Yusif Seyidova görə, “*Azərbaycan dilində üçüncü şəxsin cəmi üçün ayrıca leksik vahid (əvəzlik) yoxdur. Onlar o sözüünün müasir dildə cəmlənmə formasıdır (kitab-kitablar, ev-evlər isimlərində olduğu kimi) və həmin formalar (kitablar, evlər) kitab və ev sözlərindən fərqli leksik vahidlər deyil. Yeri gəlmişkən deyək ki, rus dilində də belədir; он (она, оно) - onu. Bunlar bir sözün cinsə və kəmiyyətə görə dəyişməsidir, yəni rus dilində də üçüncü şəxsin cəmini bildirən ayrıca söz-əvəzlik yoxdur..*” (5, s.287). B.Xəlilov isə “onlar” əvəzliyinin izahını belə göstərir: “..*ol- onlar. Burada l-n əvəzlənməsi baş vermiş və -lar cəm şəkilçisi şəxs əvəzliyinə (ol/on) qoşulmuşdur. Indi qərb qrupu dialektlərində “onlar” şəxs əvəzliyinin “ollar” şəklində tələffüz olunması da bu proseslə bağlıdır*” (7, s.141). III şəxsin cəmini ifadə edən şəxs əvəzliyi “onlar” “Kodeks”in dilində paralel olaraq anlar~alar variantında işlənmişdir. Məs: **alar** anı tuttular “onlar onu tutdular” (63b/16), **alar** ayaqışıp yattular “onlar ayaq baş yatdılar” (57a/19), *nə üçün alar* alqışlıdır “onlar niyə xoşbəxtidir” (62a/31), **alar** artunça Yerosolimgə degri bardı “onlar ulduzun ardınca Qüdsə doğru getdilər” (61b/38), **anlar** anar kim tabunsın “onlar ona ibadət etsin” (74a/5), **anlar** **tilərlər** “onlar istəyirlər” (64b/29).

Qeydlərimizə əsasən, “Kodeks”də və müasir Azərbaycan dilində şəxs əvəzlilərinin işlənmə formalarını aşağıdakı cədvəldə müqayisəli şəkildə belə göstərə bilərik:

“Kodeks”də şəxs əvəzliləri	Azərbaycan dilində şəxs əvəzliyi

I şəxsintəki- mən 1) <i>I şəxsin təkinin xəbərlik kateqoriyası şəkilçisi kimi, ad+mən:friştə-mən, arı-mən</i> 2) <i>I şəxsin təkinin şəxs kateqoriyası şəkilçisi kimi, feil+mən:tanıqlatur-mən, tilər-mən</i>	I şəxsintəki- mən 1) -am (-əm)yaxud –yam (-yəm) 2) –am (əm), -ım (-im,-um,-üm)
II şəxsin təki- sən 1) <i>II şəxsin təkinin xəbərlik kateqoriyası şəkilçisi kimi, ad+sən:tanıqlatur-mən, tolu-sən</i> 2) <i>II şəxsin təkinin şəxs kateqoriyası şəkilçisi kimi, feil+sən:kışkırp-sən, sövər-sən</i>	II şəxsin təki- sən 1) –san (-sən) 2) –san (-sən)
III şəxsin təki- ol	III şəxsin təki- o
I şəxsin cəmi- biz <i>I şəxsin cəminin şəxs sonluğu kimi, feil+biz:okur-biz, tutar-biz</i>	I şəxsin cəmi- biz -aq (-ək); -ıq (-ik, -uq, -ük)
II şəxsin cəmi- siz <i>II şəxsin cəminin şəxs sonluğu kimi, feil+siz:barqay-siz, tapqay-siz</i>	II şəxsin cəmi- siz -nız (-niz, -nuz, -nüz); -ın (-in, -un, -ün); -sınız (-sınız, -sunuz, -sünüz)
III şəxsin cəmi- anlar~alar	III şəxsin cəmi- onlar

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, əsərin dilində işlənən şəxs əvəzlilikləri müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrasa da forma etibarilə, demək olar ki, bütün türk sistemli dillərə uyğun gəlir. İşlənmə məqsədindən asılı olaraq, I şəxsin təki *mən*, II şəxsin təki *sən* əvəzliyi adların sonuna qoşularaq (ad+mən, ad+sən) xəbərlik şəkilçisi kimi, feillərin sonuna artırıldıqda (feil+mən, feil+sən) isə şəxs sonluğu funksiyalarını daşımışdır. I və II şəxsin cəmini bildirən *biz* və *siz* əvəzlilikləri isə yalnız feillərin sonuna (feil+biz, feil+siz) artırılaraq şəxs kateqoriyasının göstəriciləri kimi çıxış etmişdir. III şəxsin təki *ol* və cəmi *anlar~alar* əvəzlilikləri isə yalnız şəxsi ifadə etmək üçün işlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Argunşah M., Güner G. "Codex Cumanicus". İstanbul: Kesit Yayınları, 2015, 1079 s.
2. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III hissə, Bakı, 2007, 279 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı:"Nurlan", 2010,s.135.
4. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfologiyası, Bakı, 2002, s.197-198.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya. Bakı: Bakı Universitet nəşriyyatı, 2002, s.287.
6. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, "Elm və təhsil", II nəşr, 2012, s.259.
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, II hissə, Bakı: "Papyrus NP", 2016, s.14

Açar sözlər: "Codex Cumanicus", əvəzlilik, şəkilçi, ad, feil

Keywords: Codex Cumanicus, pronoun, suffix, noun, verb

Ключевые слова: Codex Cumanicus, местоимение, суффикс, существительное, глагол.

"Codex Cumanicus"da şəxs əvəzliliklərinin işlənmə formaları

Xülasə

"Codex Cumanicus" XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində yazıldığı ehtimal edilən orta türk dövrünün ən dəyərli abidələrindən biridir. Əsərin araşdırılması bizə həmin dövrün qırçaq dili, tarixi, mədəniyyəti fonunda ümumən türk dilləri arasında gedən inkişaf proseslərini izləməyə geniş imkan yaradır. Əsər orta türk dövründə yazıldığı üçün burada xəbərlik və şəxs kateqoriyaları hələ tam formalaşmamış və bu kateqoriyaları bildirmək üçün şəxs əvəzliliklərindən istifadə edilmişdir. Buna görə də abidənin dilində şəxs əvəzlilikləri həm müstəqil leksik mənaya malik əsas nitq hissəsi kimi, həm də özündən əvvəl adlara artırılaraq xəbərlik kateqoriyası, feillərə qoşulduqda isə şəxs kateqoriyası şəkilçisi kimi ifadə olunmuşdur.

Bu yazıda əsərin dilində işlənən şəxs əvəzlilikləri həm əsas nitq hissəsi kimi, həm də şəkilçi kimi araşdırılacaq, nümunələr üzərində təhlillər aparılacaqdır.

Development forms of personal pronouns in the Codex Cumanicus

Summary

The Codex Cumanicus is one of the most valuable monuments of the Middle Turkic period, probably written in the late 13th - early 14th centuries. The study of the work gives us ample opportunity to follow the development processes among the Turkic languages in general against the background of the Kipchak language, history and culture of that period. As the work was written in the Middle Turkic period, the categories of news and person have not yet been fully formed here, and person pronouns have been used to denote these categories. Therefore, in the language of the monument, personal pronouns are expressed both as the main part of speech with an independent lexical meaning, and as a category of information by adding nouns before them, and as a suffix of the category of person when added to verbs.

In this article, the pronouns used in the language of the work will be studied both as the main part of speech and the suffix, and the examples will be analyzed.

Формы развития личных местоимений в Codex Cumanicus

Резюме

Codex Cumanicus — один из ценнейших памятников среднетюркского периода, написанный, вероятно, в конце XIII — начале XIV веков. Изучение произведения дает нам широкие возможности проследить процессы развития, происходящие среди тюркских языков в целом на фоне кыпчакского языка, истории и культуры того периода. Поскольку произведение было написано в среднетюркский период, категории известия и лица здесь еще полностью не сформировались, и для обозначения этих категорий использовались личные местоимения. Поэтому в языке памятника личные местоимения выражаются и как основная часть речи с самостоятельным лексическим значением, и как категория информации, предшествующая имени существительному, и как суффикс категории лица при присоединении к глаголам.

В данной статье будут изучены местоимения, используемые в языке произведения как в качестве основной части речи, так и в качестве суффиксов, а также проанализированы образцы.

Rəyüci: Filü.f.d; dos. Elçin İbrahimov